

Κοινωνική Πολιτική

Τόμ. 17 (2022)

Μήνη, Π., Γεωργιάδη, Κ., Πιπινιά, Ι. και Σταυρακοπούλου, Α. (επ.), 2020. Υπηρετίες & Υπηρετές. Ιστορικά υποκείμενα και καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις στον ελληνόφωνο χώρο (19ος-21ος αιώνας). Αθήνα: Παπαζήσης.

Αγγελική Αθανασοπούλου

Copyright © 2023, Αγγελική Αθανασοπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αθανασοπούλου Α. (2023). Μήνη, Π., Γεωργιάδη, Κ., Πιπινιά, Ι. και Σταυρακοπούλου, Α. (επ.), 2020. Υπηρετίες & Υπηρετές. Ιστορικά υποκείμενα και καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις στον ελληνόφωνο χώρο (19ος-21ος αιώνας). Αθήνα: Παπαζήσης. *Κοινωνική Πολιτική*, 17, 56–59. ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eeekp/article/view/32805>

Βιβλιοκριτική

Αγγελική Αθανασοπούλου

Πάντειο Πανεπιστήμιο

Μήνη, Π., Γεωργιάδη, Κ., Πιπινιά, Ι. και Σταυρακοπούλου, Ά. (επ.), 2020. *Υπηρέτριες & Υπηρέτες. Ιστορικά υποκείμενα και καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις στον ελληνόφωνο χώρο (19ος-21ος αιώνας)*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Το βιβλίο *Υπηρέτριες & Υπηρέτες. Ιστορικά υποκείμενα και καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις στον ελληνόφωνο χώρο (19ος-21ος αιώνας)* αποτελεί ένα βιβλίο ιδιαίτερο ενδιαφέρον και σημαντικό. Κι αυτό καθώς αφενός είναι αφιερωμένο σε έναν κόσμο εν πολλοίς υποτιμημένο και αγνοημένο, αυτόν της υπηρετικής εργασίας και αφετέρου συνδυάζει κείμενα ιστορικών, κοινωνιολόγων, ερευνητών/τριών της τέχνης. Προσφέροντας τελικά μια ολοκληρωμένη και πολυεπίπεδη εικόνα των τρόπων που ο κόσμος αυτός συγκροτείται, μεταβάλλεται, εννοιολογείται, αναπαρίσταται ιστορικά.

Στο πρώτο μέρος έχουμε τις «Ιστορικές αποτυπώσεις και την εργασιακή καθημερινότητα». Η Ελευθερία Ζέη με το κείμενο «Το υπηρετικό προσωπικό στον ευρωπαϊκό και ελληνικό χώρο των νεότερων χρόνων: ένα διστακτικό ιστοριογραφικό πεδίο» παρουσιάζει τις έρευνες για την υπηρετική εργασία τον 16ο -18ο αιώνα. Η ελληνική βιβλιογραφία για τον νησιωτικό χώρο (17ος-18ος αιώνας) αναδεικνύει τις διαφορετικές μορφές οικιακής εργασίας και τον ρόλο του οικιακού προσωπικού στη συγκρότηση της κοινωνικής δομής και του οικιακού χώρου. Τον 19ο και 20ό αιώνα η οικιακή εργασία συνδέει τις εσωτερικές μετανάστριες, τις προσφύγισες, τα φτωχά στρώματα των πόλεων (εργαζόμενες) με την ανερχόμενη αστική τάξη (εργοδότες/τριες). Το κείμενο του Κώστα Ιωαννίδη, «Υπηρέτριες (και υπηρέτες) σε κείμενα και φωτογραφίες από τα τέλη του 19ου αιώνα στην πρώτη δεκαετία του 20ού: αφάνεια, ορατότητα και οι προϋποθέσεις τους» στηρίζεται σε φωτογραφικό υλικό της οικογένειας του ναυάρχου Νικόλαου Μακκά. Σε αυτό απεικονίζονται και γυναίκες που φροντίζουν παιδιά στον δημόσιο χώρο, αποτελώντας το απαραίτητο συμπλήρωμα της δημόσιας εικόνας και τεκμήριο της κοινωνικής θέσης της αστικής οικογένειας. Η Βιολέττα Χιονίδου στο κείμενο «Υπηρέτριες στην Ελλάδα, 19ος-20ός αιώνας: μορφές και σχέσεις εργασίας» καταγράφει την ασάφεια και την πολυπλοκότητα της σχέσης (εργασιακής και διαπροσωπικής) υπηρέτριας και εργοδότη/τριας, τις διαφοροποιήσεις ανάλογα με την κοινωνική τάξη της εργοδοτικής οικογένειας και τονίζει τη σημασία της διάκρισης εσωτερικής και εξωτερικής οικιακής εργασίας. Η Ζιζί Σαλίμπα στο κείμενο «Από υπηρέτρια νοικοκυρά: η διάχυση του υλικού πολιτισμού στα λαϊκά στρώματα της πόλης (19ος-20ός αιώνας)» μελετά πώς μέσω του γάμου συντελείται η μεταμόρφωση της υπηρέτριας σε νοικοκυρά οδηγώντας στην ανάδυση μιας νέας συλλογικής οντότητας, της νοικοκυράς των λαϊκών στρωμάτων. Στο δικό τους νοικοκυριό συνεισφέρουν μέσω των

χρημάτων και των γνώσεων που έχουν αποκτήσει από την υπηρετική εργασία, «διαχέοντας» τον πολιτισμό της αστικής τάξης στις λαϊκές συνοικίες των ελληνικών πόλεων. Ο Ιορδάνης Ψημμένος στο κείμενο «Η μετανάστρια οικιακή εργάτρια στην περίοδο της κρίσης» αναδεικνύει την καθοδική πορεία των γυναικών αυτών. Συγκεκριμένα, την περίοδο της οικονομικής κρίσης κάποιες επιστρέφουν στην εσωτερική οικιακή εργασία, βλέπουν τα οικογενειακά τους εισοδήματα να μειώνονται, τα κοινωνικά δίκτυα προστασίας να διαλύονται, η ανανέωση των αδειών παραμονής να γίνεται ιδιαίτερα δύσκολη. Μέσω της επικέντρωσης στις μετανάστριες οικιακές εργάτριες επιχειρείται η κατανόηση τόσο των διαδρομών ζωής τους όσο και των τρόπων παραγωγής και αναπαραγωγής βασικών ανισοτήτων στην ελληνική κοινωνία.

Στο δεύτερο μέρος με τίτλο «Όψεις της οικιακής εργασίας στη ζωγραφική και τη λογοτεχνία», η Λία Γυιόκα στο κείμενο «Εικόνες δούλων και υπηρετών σε νεοελληνικά έργα ζωγραφικής του 19ου αιώνα: μία σπάνια θεματολογία», καταγράφει τη σταδιακή διάκριση ανάμεσα σε σκλάβους και υπηρέτες στη Δ. Ευρώπη από την περίοδο της αποικιοκρατίας. Σε αυτό το πλαίσιο, οι υπηρέτριες (18ος -μέσα 19ου αι.) αποτελούν προσφιλέ θέμα στη ζωγραφική, ενώ η ύπαρξη των δούλων αποσιωπάται και συνδέεται μόνο με την υποδούλωση χριστιανικών πληθυσμών από τους μουσουλμάνους. Ο Δημήτρης Πολυχρονάκης στο κείμενο «“Το κωμικό alter ego του κυρίου του”»: επιβιώσεις του κωμικού υπηρέτη στη νουβέλα *Ο πίθηκος Ξουθ* (1848) του Ι. Πιτζιπίου» υποστηρίζει πως στην κωμωδία ο υπηρέτης έχει πρωταγωνιστικό ρόλο και μαζί με τον κύριο του αποτελούν ένα ισχυρό δίδυμο που αποτυπώνει τις αντιθέσεις της ζωής. Ο Πιτζιπίος στο έργο του υπενθυμίζει το προσωρινό της θέσης των ανθρώπων (ο υπηρέτης-πίθηκος ήταν πρώην Πρώσος λόγιος), στιλπτεύει το πομπώδες και γελοίο της ελληνικής αριστοκρατίας (ο κύριος/ αριστοκράτης ήταν αγροτικής καταγωγής), τον άκριτο εξευρωπαϊσμό των Ελλήνων που τους καθιστά υπηρέτες/ δούλους ξένων συμφερόντων. Για τη Μαρία Αθανασοπούλου στο «Υπηρέτες στην ποίηση: η περίπτωση του Κ.Π. Καβάφη», η παρουσία του υπηρέτη στην ποίηση του Καβάφη μπορεί να ερμηνευθεί ως σχόλιο στις δουλειές των ανθρώπινων σχέσεων. Στα ερωτικά του ποιήματα χρησιμοποιεί τη λέξη υπηρέτης/τρια κυριολεκτικά και δίνει στα πρόσωπα αυτά κεντρικό ρόλο στην εξέλιξη των γεγονότων. Στα ιστορικά του ποιήματα δεν χρησιμοποιεί κυριολεκτικά τη λέξη, αλλά αναφέρεται στους συσχετισμούς δύναμης ανάμεσα σε ηγεμόνες, αυτοκράτορες ή κράτη. Η Κατερίνα Μπλαβάκη στο κείμενό της «Ενσωματώσεις της οικιακής εργάτριας στη μεταπολεμική πεζογραφία: σπίτι και έθνος σε περιόδους κρίσης» εξετάζει το διήγημα «Οι καθαρίστριες» (1966) του Ρένου Αποστολίδη και τα μυθιστορήματα *Eis ton páto tis eikónas* (1990) της Μάρως Δούκα και *Η άκρα ταπείνωση* (2015) της Ρέας Γαλανάκη. Και στα τρία εκτυλίσσονται μικροϊστορίες οικογενειών –με τις γυναίκες, μητέρες και οικιακές εργάτριες, να έχουν κεντρική θέση– στο πλαίσιο ενός έθνους σε κρίση, με το ατομικό και το συλλογικό δράμα να συμπλέκονται αναδεικνύοντας τον αξεδιάλυτο δεσμό δημόσιου και ιδιωτικού χώρου.

Το τρίτο μέρος αφορά «Το υπηρετικό προσωπικό στη δραματουργία και τη θεατρική πράξη». Η Ιουλία Πιπινιά με το κείμενό της «Από τη Σμύρνη ως τη Ζάκυνθο: δραματικά είδη, ηθογραφική παράδοση και υπηρετικό προσωπικό στις αρχές του 19ου αιώνα», υπενθυμίζει πως στη δραματουργία είναι από τον 18ο αιώνα που υπηρέτες/τριες γίνονται κεντρικά υποκείμενα της ιστορίας, αμφισβητούν έννοιες ταυτισμένες με τη θέση τους. Στην Ελλάδα τα έργα που ανοίγουν τον δρόμο είναι ο *Φιλάργυρος* του Μολιέρου (διασκευή Κ. Οικονόμου), *Φιλάργυρος* της Ελ. Μουτζάν Μαρτινέγκου και *Βασιλικός* του Α. Μάτεση. Η αλλαγή θα ολοκληρωθεί στα τέλη του 19ου αιώνα με

το κωμειδύλλιο του Κορομπλά *Η τύχη της Μαρούδας*. Η Κωνσταντίνα Γεωργιάδη στο κεφάλαιο «Διαταξικοί έρωτες στο νεοελληνικό θέατρο: το παράδειγμα του Γρηγορίου Ξενοπούλου» εξετάζει τα έργα του που στο επίκεντρο έχουν τον έρωτα ανάμεσα στο υπηρετικό προσωπικό και τα αφεντικά τους. Η εστίαση είναι στους συσχετισμούς γυναικείας οικιακής εργασίας και σεξουαλικότητας, με νεαρές υπηρέτριες που είτε προκαλούν είτε αποτελούν θύματα των εργοδοτών στο πλαίσιο μιας ταξικής και εξουσιαστικής σχέσης· στην από-ανθρωποποίησή τους λόγω κοινωνικής θέσης και εργασίας· στη σύνδεση οικιακών εργατριών και πορνείας, με την οικιακή εργασία να εμφανίζεται ως προθάλαμός της σε κάποιες περιπτώσεις. Η Λίνα Ρόζη με το κείμενο «Από την *Αγγέλα* (1957) στην *Καθαρή πόλη* (2016): απεικονίσεις των οικιακών εργαζομένων στο μεταπολεμικό ελληνικό θέατρο», παρακολουθεί τις ιστορίες των οικιακών εργαζομένων στην Αθήνα από τα μεταπολεμικά χρόνια μέχρι το 2010. Στο έργο *Αγγέλα* του Γιώργου Σεβαστίκογλου, μέσα από την οπτική πέντε οικιακών εργατριών, παρουσιάζεται το κοινωνικό τοπίο της μετεμφυλιακής Αθήνας και καταγγέλλονται οι εξουσιαστικές σχέσεις εις βάρος ενός πληθυσμού που θεωρείται το πιο αδύναμο κομμάτι της εργατικής τάξης. Το θεατρικό *Καθαρή πόλη* των Ανέστη Αζά και Πρόδρομου Τσινικόρη στηρίζεται σε μετανάστριες οικιακές εργάτριες και στη μελέτη της αντίστοιχης βιβλιογραφίας. Οι πρωταγωνίστριες μιλούν για τη χώρα τους, για τη ζωή τους στην Ελλάδα, για τον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων με την οικογένειά τους. Η έμφαση είναι στην έμφυλη εμπειρία της μετανάστευσης και στη συγκρότηση της εργασιακής τους ταυτότητας. Η Κωνσταντίνα Γεωργιάδη στο κείμενο «Η οικιακή εργασία στη σύγχρονη κωμωδία: το έργο των Θανάση Παπαθανασίου και Μιχάλη Ρέππα» εξετάζει το πώς μεταφέρεται από τους δύο συγγραφείς στη σκηνή τόσο η ένταξη των μεταναστριών στην οικιακή εργασία όσο και οι διαδικασίες ώσμωσης που συντελούνται λόγω της παρουσίας τους στον οικογενειακό ιστό. Η μετανάστρια οικιακή εργάτρια έχει αναβαθμισμένο ρόλο –συμμετέχει σε συζητήσεις, βοηθάει, στέκεται κριτικά απέναντι στις πράξεις των εργοδοτών/τριών–, ενώ οι στάσεις των εργοδοτών αναδεικνύουν τα στερεότυπα και τον επιθετικό ναρκισσισμό της ελληνικής οικογένειας. Ο Γιάννης Λεοντάρης στο κείμενο «Ιδεολογία και σωματικότητα: το δίπολο “αφεντικό-υπηρέτης” στην παράσταση *Κύκλοι/Ιστορίες* (2013)», εστιάζει στο έργο του Ζοέλ Πομμερά, όπως παρουσιάστηκε το 2013 στη Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών από τον θίασο Κανιγκούντα. Ο Πομμερά διερευνά τους μηχανισμούς που παράγουν και αναπαράγουν σχέσεις επιβολής και πώς αυτοί σχετίζονται με την οδύνη της ψυχής και του σώματος. Κι ενώ στην παράσταση δηλώνεται η εξίσωση εργαζόμενου και υπηρέτη στον καπιταλισμό (οι υπηρέτες φορούν φόρμες εργασίας), υπογραμμίζεται ταυτόχρονα πως σε ένα εξουσιαστικό πλέγμα σχέσεων δεν μπορεί να υπάρξει αρμονία για κανέναν (τα σώματα υπηρετών και κυρίων είναι απορρυθμισμένα). Η Άννα Σταυρακοπούλου στο κείμενό της «Υπηρέτες σε δύσκολους καιρούς: ανεβάσματα του *Τέλους του παιχνιδιού* του Μπέκετ στην Ελλάδα της κρίσης» επισημαίνει πως στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης το θέατρο ανθεί. Την «τιμητική» του έχει ο Σάμουελ Μπέκετ και ειδικά το αλληγορικό *Τέλος Παιχνιδιού* (πέντε παραστάσεις, 2009-2017). Ο Κλοβ, υπηρέτης-γιος του τυφλού ακινητοποιημένου σε αναπηρική καρέκλα αφέντη Χαμ που μιλά μόνο για το παρελθόν, βρίσκεται σε διαρκή κίνηση, είναι ο μόνος που μπορεί να δει έξω από τον περικλειστό χώρο και να οραματίζεται το μέλλον. Χωρίς αυτόν ο αφέντης δεν θα είχε καμία πιθανότητα επιβίωσης. Το έργο παρουσιάζει τη ζοφερή και παράλληλα γελοία καθημερινότητα των πρωταγωνιστών και καλεί τους θεατές να σκεφτούν τη δική τους ζωή.

Το τέταρτο μέρος του τόμου έχει τίτλο «Απεικονίσεις στον κινηματογράφο και την τηλεόραση». Το κείμενο της Παναγιώτας Μήνη «Ο δρόμος για την προεδρία στο “Σωματείο Ελληνίδων

Υπηρετριών”: μεταμορφώσεις της υπηρέτριας στην κινηματογραφική κωμωδία στις δεκαετίες 1950-1970», εξετάζει τις αλλαγές στους τρόπους με τους οποίους αναπαρίστανται οι υπηρέτριες και λειτουργεί η ιδεολογία στην εμπορική τέχνη. Τη δεκαετία του 1950 (*Ένα βότσαλο στη λίμνη*) ταυτίζονται με την οπισθοδρομικότητα, τη φτωχική αγροτική προέλευση, τη μειωμένη αντίληψη, την υποτακτικότητα, στοιχεία που αντιστικτικά αναδεικνύουν την ανωτερότητα της αστής εργοδότριας. Σταδιακά, οι υπηρέτριες εμφανίζονται εκμοντερνισμένες, επιδιώκοντας (όχι απαραίτητα επιτυχημένα) να μη διαφέρουν από τις αστές εργοδότριες (ρούχα, κόμμωση, τρόποι, ομιλία). Στην ταινία *Η προεδρίνα* (1972), η υπηρέτρια είναι η δραστήρια και δυναμική πρωταγωνίστρια, που υψώνει τη φωνή της στα αφεντικά, ιδρύει σωματείο. Μάλιστα, ενσαρκώνει την κυρίαρχη συντηρητική ιδεολογία, σχολιάζοντας τις μη συμβατικές πρακτικές των μελών της εργοδοτικής οικογένειας που θέτουν σε κίνδυνο τη σταθερότητα του αστικού σπιτιού. Για τον Παναγιώτη Δενδραμή, «Ενάντια στα στερεότυπα: η απεικόνιση του υπηρετικού προσωπικού στο *Προξενίο της Άννας* (1972) και στους *Τεμπέληδες της εύφορης κοιλάδας* (1978)», τη δεκαετία του 1970 ο Νέος Ελληνικός Κινηματογράφος παρουσιάζει την υπηρέτρια με εντελώς καινούριο τρόπο. Στο *Προξενίο της Άννας*, ο σκηνοθέτης Παντελής Βούλγαρης, μέσω μιας ρεαλιστικής προσέγγισης, αποτυπώνει τις συνθήκες ζωής των υπηρετριών στον ασφυκτικό οικιακό/ιδιωτικό χώρο που τις διαμορφώνει ως σιωπηλά, υπάκουα και πειθαρχημένα υποκείμενα. Στην ταινία *Τεμπέληδες της εύφορης κοιλάδας* τέσσερις άνδρες (πατέρας και γιοι) ζουν στο αρχοντικό που κληρονόμησαν και βυθίζονται σταδιακά στην ακινησία και τελικά σε έναν συνεχή ύπνο. Η υπηρέτρια, ο μοναδικός ενεργητικός μέχρι το τέλος χαρακτήρας, είναι αυτή που στην πράξη κρατά ζωντανούς τους αστούς εργοδότες της. Εδώ, δεν επιχειρείται μια ρεαλιστική απεικόνιση της ζωής των υπηρετριών, αλλά αφενός η συνομιλία με τον διεθνή κινηματογράφο, κυρίως με το αλληγορικό και σατιρικό σύμπαν του Λουίς Μπουγιουέλ, και αφετέρου η κριτική της αστικής τάξης. Η Λυδία Παπαδημητρίου στο κείμενο «Η αξιοπρέπεια της οικιακής εργασίας: η ταινία *Στο Σπίτι* (Αθανάσιος Καρανικόλας, 2014) και οι πρόδρομοί της στον ελληνικό κινηματογράφο» επισημαίνει πως και αυτή η ταινία δεν αναπαράγει τα κυρίαρχα στερεότυπα για τις υπηρέτριες –μετανάστριες πλέον. Από τη μία, παρουσιάζει την εκμετάλλευση που υφίστανται οι γυναίκες αυτές τονίζοντας την υποκρισία και την παρακμή της αστικής εργοδοτικής οικογένειας και από την άλλη τις ισχυροποιεί, αναδεικνύοντας την ηθική τους ανωτερότητα και την πολιτική τους συνείδηση. Η Ιωάννα Βωβού στο τελευταίο κείμενο του τόμου, «Υπηρετικό προσωπικό και ελληνικές τηλεοπτικές σειρές: “τα παιδιά ενός κατώτερου θεού”, ο “χορός”, η αφηγηματική αντίστιξη και η απόσταση από τον ρόλο», εστιάζει στην παρουσία του υπηρετικού προσωπικού σε τηλεοπτικές σειρές. Στη *Λωξάντρα*, οι υπηρέτες παραπέμπουν στην ιστορικοπολιτισμική πραγματικότητα της ψυχοκόρης/ψυχογιού αποτελώντας τα κατώτερα μέλη της εργοδοτικής οικογένειας (σχέση οικειότητας με την πρωταγωνίστρια-κυρία, διακριτά καθήκοντα, διακριτή εμφάνιση, συμπεριφορά, ομιλία). Στη *Λάμψη* το πολυπληθές υπηρετικό προσωπικό είναι αντίβαρο στην πολυτελή ζωή της εργοδοτικής οικογένειας, στυλοβάτης της ηθικής τάξης, alter ego αφηγητή και τηλεθεατή/τριας. Σε κωμικές σειρές (Ντόλτσε Βίτα, Είσαι το ταίρι μου, Δυο ξένοι, Λατρεμένοι μου γείτονες) επιλέγεται η «απόκλιση από τον ρόλο» και στηλιτεύεται όχι η επαγγελματική ιδιότητα του υπηρετικού προσωπικού αλλά το συλλογικό φαντασιακό που ιστορικά τη συνοδεύει.